

EL VIATGE DE SANT PAU A HISPÀNIA, I LA PRESÈNCIA DELS JUEUS, FETS CORROBORATS PELS ACTES DELS APÒSTOLS APÒCRIFS?

per Josep Amengual i Batle, MSSCC

El debat dels orígens apostòlics del cristianisme hispànic¹

Encara que vulguem evitar l'escull del tòpic historiogràfic segons el qual no tan sols les Esglésies mediterrànies, sinó fins alguna de les illes Britàniques, han cercat el seu origen en la predicació d'algun apòstol, es fa necessari plantejar de forma documentada la relació que pot tenir la tradició d'una arribada de l'apòstol Pau de Tars a Hispània amb el començament del cristianisme en l'extrem del món mediterrani. No és que el viatge de Sant Pau interessàs ja en l'Edat Mitjana.² Tampoc no va preocupar gaire els historiadors moderns, més interessats en la tradicions medievals entorn del viatge impossible de Sant Jaume el Major i en la de la predicació dels anomenats "barons

(1) Vegeu-ne una exposició paral·lela a la que oferim aquí, a Josep AMENGUAL I BATLE, *Ju-díos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413-421)*, (Universidad de Granada), Granada 2008, pàg. 36-54.

(2) Chantal REYNIER, *Paul de Tarse en Méditerranée. Recherches autour de la navigation dans l'Antiquité (AC 27-28,16)*, (Lectio Divina, 206-Cerf), París, 2006, pàg. 150, ressalta com aquest possible viatge no va deixar petja en una tradició local antiga.

apostòlics”. D’ambdues tradicions no ens n’ocuparem en absolut.³ Amb tot hi ha una sèrie de textos cristians, molt respectable, que afavoreix la historicitat del viatge paulí.

Voldria precisar que excloure la historicitat del viatge de Sant Jaume el Major a Hispània no afebleix gens la importància del lloc de peregrinació de Santiago de Compostel·la.⁴ Aquests santuaris no es fonamenten en un raonament del qual se’n succeeix una verificació històrica d’un fet. Si fos així, ben pocs santuaris s’aguantarien. Podríem començar per eliminar la Meca, o Lluc, a Mallorca. Qui peregrina a Lluc no demana quin dia, a quina hora es va aparèixer la Mare de Déu, ni si hi havia o no un pastoret i un monjo al pujol dels misteris. Els santuaris no es creen per lògica ni per decret, sinó que, més aviat, s’originen a partir d’una successió d’experiències religioses, afavorides per les condicions misterioses del lloc, per la presència d’algunes persones atraients, o per altres condicionants. La pregunta pels orígens, o la resposta a aquesta pregunta, són molt posteriors, i, generalment, no enriqueixen l’afluència de pelegrins a aquests indrets.

Tornant als textos que afavoreixen el viatge de Pau a Hispània, és remarcable comprovar que n’hi ha que són molt primitius, com són ara l’incís de Climent de Roma i el Fragment de Muratori, seguits, a la distància d’un

(3) Vegeu el que escriví, fa més d’un segle, Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, I, (BAC 150) Madrid ²1956, pàg. 96: *Si la venida de Santiago a España no es de histórica evidencia, la de San Pablo descansa en fundamentos firmísimos y es admitida aun por los que niegan o ponen en duda la primera*. De fet, paga la pena escoltar un altre eminent historiador, més recent, Josep VIVES, “Boletín de hagiografía hispánica. Nota preliminar”, *Hispania Sacra* 1 (1948) 229: *No es raro oír la acusación de demoleadora contra la hagiografía científica, por escandalizar al pueblo fiel, o de antipatriotismo contra sus cultivadores, por socavar los fundamentos de las tradiciones nacionales o locales. Acusaciones del todo infundadas*. Crec que pressuposar que hom cerqui la veritat, en la mesura possible, fins i tot en aquelles tradicions més estimades, mai no farà mal. No és possible que la veritat sigui pernicioso. La ignorància, sí.

(4) Sembla que ja ha passat l’època en la qual des de qualque centre d’estudis aragonès enviaven pàgines retallades de B. LLORCA - R. GARCIA-VILLOSLADA - F. J. MONTALBÁN, *Historia de la Iglesia Católica*, (BAC 64), Madrid ⁴1964, al bo i fins i tot ingenu P. Bernardí Llorca, SI, professor de Salamanca, perquè no afirmava apodícticament l’anada de Maria, encara vivent, a Saragossa, a consolar Jaume. On era aquest, a Galícia, o a Saragossa? Cal pensar en les possibilitats del calendari, en la supervivència de Maria, en una època en què la mitjana d’edat era entre 25-30 anys, tirant per amunt. Cal tenir present que si, segons sembla, la qüestió de l’admissió dels pagans no la varen resoldre els apòstols fins quan Jaume feia mitja dotzena d’anys que Herodes l’havia assassinat, cf. Justin TAYLOR, «Hechos de los Apóstoles», dins *Comentario Bíblico Internacional. Comentario Católico y ecuménico para el siglo XXI*, (dir.) William R. Farmer y Armando J. Levoratti, Sean McEvenue, David L. Dungan, (Editorial Verbo Divino), Estella, ³2003, pàg. 1373-1408, especialment, pàg. 1395, ben poc sentit hauria tingut encaminar-se al *Finem Terrae* més occidental, lloc on ben segur que no hi havia jueus. Altres tradicions, com la que sembla seriosa, segons la qual els apòstols no sortiren de Palestina, fins passats 12 anys des de la Resurrecció, tampoc no deixen espai per a aquest viatge.

segle, pels Fets dels Apòstols Apòcrifs. Amb tot, crida l'atenció que no és fins entrat el segle IV quan es reprèn la tradició, i això amb bastant força. Ara bé, davant uns autors que cobreixen aquest segle i la primera meitat del segle V, cal plantejar-se diverses preguntes, per a calibrar el motiu del ressorgiment d'aquesta tradició i per a amidar-ne d'alguna manera l'abast. Ens preguntarem per què els autors que representen aquesta tradició són orientals, ja que l'únic occidental que la sustenta va residir molts anys a Palestina. I avançarem com a hipotètica resposta la dependència d'aquests autors de la lectura dels llibres apòcrifs del Nou Testament.

Però abans volem recollir les dades disponibles, que són a l'arrel de tota aquesta tradició, la qual cosa ens duu a situar la promesa que Pau de Tars va fer de visitar la Hispània dins el seu projecte missioner, que s'originava a Jerusalem i arribava fins a l'extrem de l'Occident. Un altre element a tenir en compte és el d'evitar que quedem enlluernats per la declaració de Pau com a apòstol dels gentils, per molt real que sigui. Vora aquesta realitat, n'hi ha una altra, ben palesa en els Fets dels Apòstols canònics, segons els quals el veiem indissolublement vinculat a una trajectòria que el manté fidel a un model d'acció ben establert, com va ser el de moure's des de Jerusalem fins a l'extrem del món, en direcció occidental. És cert que anava cap als pagans, però sempre iniciava la labor missionera en les sinagogues. Per això, de fet, Pau és l'apòstol del qual coneixem com va desenvolupar una missió més perseverant amb els jueus. Si no és l'apòstol dels jueus, almenys és apòstol infatigable dels jueus, i a causa d'això va córrer molts riscos, fins que aquestes aventures el portaren als tribunals jueus i romans. Aquests darrers el deixaren en una situació poc coneguda per nosaltres, que, en principi, no exclou la possibilitat d'un viatge a Hispània.

Una promesa de Pau als romans: arribar a Hispània

Pau, apòstol dels jueus

En coherència amb el que hem insinuat, podem assegurar que una interpretació dels documents emanats de la ploma de Pau de Tars, i dels altres que en el Nou Testament es refereixen a ell, com són els Fets dels Apòstols, ens demana que ens alliberem de certs condicionaments teològics, per importants que aquests siguin.

Indubtablement no pretenem posar en qüestió que aquest tan conegut jueu sigui reconegut com l'apòstol dels gentils. El mateix text bíblic ho sustenta. Amb tot, la història construïda a partir dels esmentats escrits ens el mostra proclamant successivament que ha fracassat cada vegada que ha predicat en una comunitat de jueus. La conclusió que reitera és que, per tant, des de llavors es dirigirà als pagans. La realitat és ben altra. Seguidament el

tornam a trobar en la seva marxa cap a l'Occident, que es desplega amb una seqüència de permanències en noves ciutats, en les quals tornava a emprendre la seva tasca d'anunciar Crist, començant per dirigir-se precisament a la sinagoga dels hebreus.

Seguint el seu curs, anterior i posterior a l'anomenat concili apostòlic de Jerusalem, reunit pels volts de l'any 50 (15,1-29), la praxi missionera de Pau no va variar ni en la seva presència en les sinagogues ni en les contradiccions que va patir. Així va començar a Salamina de Xipre (Act 13, 5),⁵ Pafos (13,6), Antioquia de Pisídia (13,14-52), Iconi (14, 1-7), Listra d'Iconi (16,1-3), també Lídia creia en l'únic Déu, i esdevingué la primera cristiana europea (16,14). Els mateixos Fets ens diuen a 17,2, que, arribat a Tessalònica, va seguir el seu costum de dirigir-se a la sinagoga. En aquest cas va predicar en aquest indret tres dissabtes seguits. En la sinagoga de Berea, Pau i Siles van trobar una acollida millor (17,11). També va començar la missió d'Atenes predicant en la sinagoga (17,17), encara que en aquesta ciutat dirigís un discurs de gran abast ecumènic, a l'areòpag, lloc on va parlar dels molts déus venerats pels atenesos. A Corint va trobar jueus que fugien de Roma, a causa de l'expulsió decretada per Claudi, i cada dissabte predicava en la sinagoga (18,1-4). Amb tot, davant l'oposició que s'hi va alçar, va prometre que des d'aquell moment es dirigiria als pagans (18,6).⁶ Però al poc temps, a Efes, va tornar a predicar als jueus (18,19; 20,20-21).

Que aquest mètode fos seguit fora de Palestina, encara ajuda més a entendre com, de retorn a Jerusalem, es dirigís al Temple (21,27). En aquesta ciutat va ser capturat vers els anys 56 o 57, fet a conseqüència del qual va ser deportat a Roma, on va arribar, però no en llibertat.⁷ Finalment a Roma, va convocar els principals dels jueus per exposar-los les causes de la seva captivitat, els va recordar el rebuig dels jueus a Jesús, segons ho havia anunciat Isaïes 6,9-10, recordat a Mt 13,14-15 (=Mc 4,10-12=Lc 8, 10), afegint-hi una conclusió: sapiguen que aquesta salvació ha estat enviada als pagans i ells sí que l'escoltaran (28,17-30). Així conclou el llibre dels Fets dels apòstols, escrit per sant Lluç. Recordem que Sever de Menorca, al començament del segle V, va preferir concloure la seva Circular amb una altra expressió, presa també de Pau, Rm 11,25-26: "Tot Israel se salvarà". Aquesta va ser l'esperança mai esgotada del jueu fariseu Pau. Tornant a la conclusió dels Fets, cal dir que la resta de la seva vida ens queda en la penombra. Serien els anys que van del

(5) TAYLOR, «Hechos de los Apóstoles», pàg. 1392.

(6) Alfred WICKENHAUSER, *Los Hechos de los apóstoles*, (Biblioteca Herder. Sección de Sagrada Escritura, 96. Editorial Herder), Barcelona 1967, (ed. en alemany 1956), pàg. 312; Gustav STÄHLIN, *Die Apostelgeschichte*. (Das Neue Testament Deutsch, 5. Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen 1962, pàg. 244; Josef KÜRZINGER, *Los Hechos de los apóstoles*, (El Nuevo Testamento y su mensaje, 5/2. Editorial Herder), Barcelona ²1979, (ed. en alemany 1974), pàg. 98.

(7) TAYLOR, «Hechos de los Apóstoles», pàg. 1408.

58-59 al 60. No sabem si la seva deportació romana va acabar en la llibertat, de manera que quedàs un temps per a viatjar a Hispània o a un altre lloc, o si va romandre arrestat fins a la mort.⁸

En conseqüència, la conclusió que vam treure després de recórrer el llibre dels Fets dels apòstols és coherent amb la seva trajectòria enmig dels jueus, barrejada d'acollida i rebuig; però, per més que aquest document testimonia que Pau sent la crida a ser l'evangelitzador dels pagans, la realitat que expressa el text és que va consumir la major part de les seves energies en la predicació als jueus. És evident que he de construir la història de Pau comptant amb les dades que ofereixen les seves nombroses cartes. Però la impressió justificada que deixa el llibre dels Fets és que la història de l'apòstol és la d'una constant passió efectiva per evangelitzar els jueus. Si arribam a aquesta conclusió, es deu al fet que el text de sant Lluç, com en general tota informació, se centra en els esdeveniments més cridaners. Ara bé, en el cas de la relació de Pau amb les successives sinagogues que va visitar, són més les contradiccions que els èxits. Es van succeir les expulsions de les sinagogues, pallisses, acusacions a les autoritats, processos davant el sanedrí de Jerusalem i davant l'autoritat romana. Més encara, si va caure pres de l'emperador romà, va ser a causa dels avalots que va causar en els medis jueus, no entre els pagans. Quan tanca el llibre dels Fets, Pau era sota arrest domiciliari, a Roma,⁹ esperant el judici de l'emperador, a qui havia apel·lat. El qui el va ajusticiar tenia suficients mitjans per tal de destriar si carregava o no amb aquesta responsabilitat.

Diverses interpretacions dels darrers esdeveniments de la vida de Pau

Recentment, al Congrés Internacional "Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)", el professor de Dortmund Rainer Riesner va indicar que hi ha bons arguments que donen suport al fet que Pau eventualment pogués arribar a Hispània.¹⁰ Va afegir que, fins i tot, els Fets dels Apòstols en donen pistes.

Una altra postura va ser la de la professora Heike Ormezu de Magúncia, segons la qual, solament en el cas que hagués estat alliberat per un cert temps, hauria pogut viatjar a Occident. Ara bé, les dues tradicions que hi ha sobre aquest darrer temps de la vida de Pau, divergeixen palesament. La dels Fets dels Apòstols i la dels Fets de Pau només impliquen un únic arrest de

(8) Jost ECKERT, "Paulus, Apostel", dins *Lexikon für Theologie und Kirche*, 7 ([1998]2006), 1498.

(9) TAYLOR, «Hechos de los Apóstoles», pàg. 1408.

(10) Crec que és molt més coherent mantenir aquesta denominació, car *Hispania*, en temps romans, comprenia molt més que l'Espanya actual. També hi entrava Portugal i, en l'època tardoromana, també englobava la *Mauritània tingitana*, que es correspon amb una part septentrional del Marroc. La història ha de ser també intel·ligible per a les persones d'aquests dos països.

Pau a Roma, i no esmenten per a res el projecte de viatjar a Hispània, mentre l'altra tradició, representada per les Cartes Pastorals, la Primera Carta de Climent de Roma, els Fets de Pere, el Fragment de Muratori, i Eusebi de Cesarea¹¹ inclouen viatges missioners de Pau després del primer judici.

Ormezu exclou que Act 28, 30 i 31, que es refereixen a un període de dos anys d'estada a Roma i al fet que no tenia impediments, no són termes jurídics, com sovint hom ha entès sovint. Analitza també quines eren les provisions legals per tal d'apel·lar una causa, i també apunta les pràctiques jurídiques més probables en el segle I, que poden incloure un judici bipartit, així com també l'exili com a sentència alternativa (*deportatio/relegatio*). Si aquestes solucions s'haguessin donat, hi hauria hagut la possibilitat que Pau hagués viatjat a Hispània sense cap absolució formal. La conclusió a la qual arriba Ormezu és que Pau, quan va arribar a Roma, no va ser alliberat de nou, sinó que va morir durant el seu primer i únic arrest, bé per causes naturals, o bé després que Neró el condemnàs a mort. Per tant, el viatge a Hispània és ben improbable des d'aquest plantejament.

Encara hi ha una tercera visió, proposada a l'esmentat congrés. És la del professor Armand Puig i Tàrrrec, que conclou que el viatge de Pau a Hispània i concretament a Tarragona és un fet històricament plausible. Si Act, 1Climent i 2Tm no informen explícitament sobre el viatge, es deuria a una estratègia per tal de no posar en evidència l'autoritat imperial, responsable de la mort de Pere i Pau. Les informacions indirectes que ens donen constituïren l'*ultima pars vitae Pauli*, en la qual hi hauríem de precisar quatre elements: a) el judici a Roma, culminat amb la pena d'exili (1Cl 5,6); b) missió de Pau a Hispània; c) retorn a Roma, empresonament i segon judici; d) pena de mort i execució.

A la publicació de les actes del congrés podrem esbrinar millor l'abast dels arguments de cada postura. La forma jurídica segons la qual es va proposar el judici de Pau esdevé la clau de la qüestió.

Qualsevol que sigui la conclusió sobre la historicitat del viatge de Pau a Hispània, ens queda que cap comunitat cristiana no se'n va declarar hereua. D'aquí que, des d'aquest angle, el viatge no tingué gens de transcendència. Una altra cosa degué ser en realitat, car una presència cristiana a Tarragona en una època ben primerenca no s'ha d'excloure per diverses raons. Una, la

(11) EUSEBI DE CESAREA, *Historia Eclesiástica*, II,22,2-8, dins vol. I, (Texto, versión española, introducción y notas), Argimiro VELASCO DELGADO, (BAC 350), Madrid, 21997, pàg. 104-105. Prenem solament el núm. 2, pàg. 104: *Es pues tradición que el Apóstol, después de haber entonces pronunciado su defensa, partió de nuevo para ejercer el ministerio de la predicación y que, habiendo vuelto por segunda vez a la misma ciudad, consumó su vida con el martirio, en tiempos del mismo emperador. Estando preso, compuso la segunda carta a Timoteo, y alude a la vez a su primera defensa y a su fin inminente.* Atès que Eusebi no precisa que viatjàs a Hispània, no adquirem més endavant el seu testimoni. De la resta d'autors, ens n'ocuparem més endavant.

importància de la capital de la província més extensa de l'Imperi, la Cite-rior. En segon lloc, la ben probable presència de jueus a la ciutat, i, en tercer terme, la seva condició de ciutat amb port de mar.

Dos horitzons diversos

La presència jueva a Hispània

Hi ha una altra dada important a tenir en compte, quan ens referim al viatge de Pau, i és la presència jueva a Occident. Uns autors consideren més coherent l'esmentat viatge, promès a Rm 15,24.28, perquè a Hispània hi havia jueus.¹² L'apòstol era coherent amb la seva tendència d'anar cap a l'Occident i de començar la seva predicació per les sinagogues dels jueus, malgrat els seus molts fracassos en aquesta labor.¹³ La promesa era molt escaient amb l'objectiu que s'havia proposat i amb les decisions que prengué per aconseguir-lo. En efecte, ell pretenia predicar on cap altre apòstol ho havia fet (cf. Rm 15,20; 2 Cor 10,15), i la seva tendència s'orientava cap a l'Occident.¹⁴

La possibilitat d'iniciar la missió hispànica pel call jueu era real. Essent sant Pau l'únic apòstol que es va traçar un pla missioner,¹⁵ hauria abrigat el propòsit d'arribar fins a Hispània, mogut també perquè va poder conèixer

(12) H. SCHLIER, *Der Römerbrief*, Freiburg-Basel-Wien, 1977, p. 435; Marcel SIMON, "Judaïsme et christianisme en Gaule, (Les martyrs de Lyon [177])", dins *Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, 575, París 1978, pàg. 261, reproduït a Id., *Le christianisme antique et son contexte religieux. Scripta Varia*, II, Tübingen 1981, pàg. 697; G. BORNKAMM, *Paulus 2.c.*, a *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 5 (31961), 174.

(13) J. AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I, (Els Treballs i els Dies 36), Mallorca 1991, pàg. 37-55. En aquestes pàgines hi podreu trobar tots els textos coneguts fins al moment, que al·ludeixen al viatge de Sant Pau. Alguns són molt pròxims a ell. No cal oblidar que es tracta gairebé sempre d'autors orientals o que van passar per l'Orient. Van tenir importància els "Fets dels apòstols" apòcrifs, molt llegits en l'Església. Observi's que cap autor no afirma que coneix dades sobre la realització del trajecte. Tots pressuposen que si Pau va prometre viatjar, com a home seriós, va complir la seva paraula. Dades externes permeten dir que l'itinerari paulí va seguir un altre rumb. Possiblement sigui pertinent apel·lar al refrany tan socorregut: "Uns comptes fa l'ase i uns altres el traginer." Per altra banda, tal vegada pugui interessar llegir l'article que vaig publicar amb aquest títol: "¿Para cuándo, el Tercer Milenio del cristianismo hispánico?", a *XX Siglos*, 11/núm. 45 (2000), 30-39.

(14) Günther BORNKAMM *Paulus*, (Verlag W. Kohlhammer), Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970, pàg. 70-73.

(15) Karl HOLL, "Die Missionsmethode der alten und die der mittelalterlichen Kirche", dins Heinzgünter FROHNES und Uwe W. KNORR, *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, I, München 1974, pàg. 5. Vegeu, també, Einar MOLLAND, "Besatz die Alte Kirche ein Missionsprogramm und bewußte Missionsmethoden?", en el mateix volum, pàg. 55.

l'existència de diverses comunitats jueves en aquesta part occidental del món romà.¹⁶

Si l'existència de jueus per a alguns va ser un pressupòsit perquè Pau prometés embarcar-se fins a l'extrem de l'Orient, com escriví Climent de Roma, per a altres historiadors, és precisament la promesa de viatjar la que els fa descobrir que Pau no s'hagués arriscat a anar tan lluny si no hagués estat que sabia que hi havia jueus.

Ambdues postures es fonamenten en el procés que seguia Pau, que consistia a anar on no hi havia arribat cap altre apòstol i començar la seva predicació per les sinagogaes. Són dues característiques d'un procediment prou conegut.

Les escales en el trajecte entre Roma i Hispània, en concret Tarragona

Si sembla raonable acceptar aquesta hipòtesi per a Hispània en general, sobretot per a la part que banyen les aigües del Mediterrani, la possibilitat pot ser major si tenim presents les Balears, ja que en aquestes illes s'han descobert vestigis hebreus molt antics que formen un dels conjunts més notables dels que coneixem com pertanyents a l'època romana.¹⁷

I si una de les vies que es van obrir per a l'expansió del cristianisme va ser la transmissió de les creences religioses per obra dels comerciants i viatgers,¹⁸ és lògic que Pau pensàs d'acostar-se a Hispània aprofitant les comunicacions que des d'Òstia Tiberina o, com diuen els apòcrifs, des de Putèoli es dirigirien cap a l'Occident.

És a partir d'aquesta manera de moure's a l'Antiguitat que arrib a no considerar completa una exposició del procés del viatge paulí, si l'historiador fa un salt entre Roma i la península Ibèrica. Pel mig hi són dos arxipèlags, el del Tirrè amb Còrsega i Sardenya i les illes menors, i el de les Balears. Que aquí per motius obvis prescindim d'aquelles dues grans illes no afecta el plantejament del tema historiogràfic. I, just és dir-ho, si d'una banda la convivència dels jueus i cristians fins entrat el segle V va ser proverbial, hem de reconèixer que els conflictes entre ambdues religions pertanyen també a la història balear del món tardoromà. Fins l'únic bisbe mallorquí que coneixem de l'anti-

(16) H. SCHLIER, *Der Römerbrief*, Freiburg-Basel-Wien, 1977, 435. Vegeu, Marcel SIMON, "Judaïsme et christianisme en Gaule, (Les martyrs de Lyon [177])", a *Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, 575, París 1978, pàg. 261, reproduït dins ID., *Le christianisme antique et son contexte religieux. Scripta Varia*, II, Tübingen 1981, pàg. 697.

(17) Un conjunt de bones informacions varen ser publicades per Luis GARCÍA IGLESIAS, *Los judíos en la España antigua*, Madrid 1978. N'hem afegides d'altres de caràcter arqueològic, topogràfic i onomàstic, cf. *Els orígens*, I, pàg. 26-33 i els mapes de la pàg. 35.

(18) W. H. C. FRENK, "Der Verlauf der Mission in der Alten Kirche bis zum 7. Jahrhundert", dins FROHNES - KNORR, *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, pàg. 35.

guitat duu nom veterotestamentari, Elies, fet llavors gairebé insòlit entre els cristians. Es tracta d'un convertit? Pertanyia a una família jueva?¹⁹

Retornat a la trajectòria que va seguir o hauria pogut prendre Pau, cal dir que la via marítima seria la que té més possibilitats. Ara bé, si un dia vàrem mostrar l'astorament davant un mapa del viatge paulí per via terrestre, que en situava el començament a l'actual frontera entre Catalunya i la Catalunya Nord, a la Jonquera,²⁰ car Pau havia d'haver arribat als Pirineus d'alguna manera humana, un mode de viatjar que aquell mapa ocultava. També cal advertir als historiadors continentals, que malgrat sigui cert que els trajectes entre Roma i Tarragona, per exemple, eren possibles fets d'una tirada, no és el més probable que un home pobre com Pau fos tan privilegiat que trobàs una nau de tant d'abast. Per això, sempre cal pressuposar que el seu possible patró fes recalar la nau a qualque port del Tirrè i a qualcun altre de les Balears. No debades Cabrera era ben coneguda, i no és casualitat que els altres ports balears presentin greus problemes de drenatge, per la gran quantitat de naus que s'hi enfonsaren al llarg dels segles.

També, com mostrarem en un altre lloc, en el cas de Pau, les Balears haurien pogut confirmar el que ja va escriure von Harnack, que les sinagogues no van ser solament una font de persecucions, com havia proclamat Tertul·lià, sinó que de la convivència i de les múltiples tensions el cristianisme va ser creixent en tot l'Imperi.²¹ La campanya del bisbe Sever de Menorca n'és una mostra fefaent.²²

Una qüestió dels apòcrifs del Nou Testament?

Hem vist que les escriptures canòniques no contenen prou informacions per a decidir la historicitat del viatge de Sant Pau a Hispània. Tampoc els

(19) Cf. *Els orígens*, I, pàg. 30-32 i 320-325.

(20) És molt curiós el mapa, inclòs en un treball premiat, de Serafin DE AUSEJO, "Itinerarios de San Pablo en España", a "San Pablo en España", *Boletín Informativo* 3, Tarragona 1963-1964, pàg. 123. Segons el mapa, tenim una nau dibuixada sobre l'illa de Mallorca. L'itinerari paulí hispànic comença a *Iuncaria*, l'actual la Jonquera, cap a l'interior, no en la costa, de la frontera oriental actual amb França, que data del segle XVII. Un no arriba a descobrir com l'autor no va parlar extensament del viatge de sant Pau per les Gàl·lies, ja que en la seva hipòtesi les va haver de travessar pel sud. Des d'aquell lloc hauria passat a Hispània. A quina zona? Per altra banda, l'ombreig del mapa no es correspon amb les regions històricament més romanitzades i amb presència cristiana més antiga.

(21) Adolf VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, I, Leipzig 1924, pàg. 5.

(22) Cf. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens*, I, pàg. 115-128; ID., "La singularitat de la convivència dels jueus i cristians a Magona, durant la Romanitat Tardana", dins *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, I, (Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Educació i Cultura. Direcció General de Cultura), Palma 2002, pàg. 121-143.

primers escrits cristians, que les seguiren, no són d'un abast apodíctic, perquè no aclareixen la boira que ens deixen la carta als Romans i els Fets dels Apòstols canònics.

I després d'aquests escrits dels segles I-II, s'imposa un silenci que no fou trencat fins al darrer quart del segle IV, i precisament són els autors orientals que s'ocupen d'un fet occidental. Es tracta d'un interès que haurem d'explicar.

Ara bé, abans d'esbrinar totes aquestes qüestions, s'ho val dir que, a l'hora de preguntar-nos pel promès viatge de Pau, i en vistes a seguir-ne el rumb, els escrits més orientadors són els *Actus Petri cum Simone*. Aquests textos mostren clarament com la mar era l'espai que millor servia per a la comunicació entre diversos països. Per això els *Actus* al·ludeixen clarament al viatge marítim que va emprendre Pau. Com que la nau que el conduiria havia de salpar d'Òstia, a la riba del Tíber, en dirigir-se a Occident versemblantment hauria de creuar l'estret de Bonifaci, per a recalar en una de les illes Balears, abans d'arribar a la Hispània continental. Aquesta era la ruta afavorida pels corrents marins i els vents mediterranis, ambdós coneguts des de molt antic, segons consta ja en Estrabó.²³

Els itineraris marítims grecs i llatins van trobar en això una continuïtat en els llibres de viatges dels àrabs. Tenint present aquesta secular experiència, no resultarà sorprenent que alguns historiadors balears s'hagin ocupat d'aquesta qüestió. Ara de cap manera pretenem entrar en una extensa exposició de tot el que es refereix al viatge de Pau, essent així que seriosos autors ja ho van portar a terme de manera que consideram satisfactòria, d'entre els quals ens permetem esmentar Manuel Sotomayor.²⁴ Amb posterioritat a aquest estudi hem intentat recopilar la major part de textos antics referents al tema, motiu pel qual tampoc no tindria sentit repetir-los aquí.²⁵ No obstant això, paga la pena proposar l'estat de la qüestió, talaiada des de l'horitzó insular.

Diverses tradicions

Dit això, consider clarificador recordar la classificació que vaig proposar dels textos referents al viatge de Pau, ja que per si mateixa contribueix a clarificar i a calibrar l'abast del valor informatiu que tenen.²⁶ D'una banda, vam

(23) ESTRABÓ, *Geographiká Yponemata*, 2,5,19, i III,2,5, *Strabo, Geography*, (vol. I), (ed. H. L. JONES, Loeb Classical Library, 49, 1960), pàg. 468-471 i Loeb Classical Library, 50 (1960) pàg. 32-33. BLANES I BLANES, Coloma, i cols., *Les Illes a les fonts clàssiques*, (Col·lecció Alicorn, 5. Miquel Font Editor), Mallorca, 1990, pàg. 22.

(24) Manuel SOTOMAYOR, "La iglesia en la España romana", dins Ricardo GARCÍA-VILLOSLADA, *Historia de la Iglesia en España*, I, (BAC Maior 16), Madrid 1979, pàg. 149-156.

(25) AMENGUAL I BATLE, *Els orígens*, I, pàg. 37-55. Al costat dels textos originals, grecs i llatins, donam la traducció al català dels punts més significatius.

(26) AMENGUAL I BATLE, *Els orígens*, I, pàg. 40.

apreciar un interès de la comunitat cristiana de Roma a conservar la memòria històrica del viatge paulí fins a l'extrem del món. No és altra cosa que sancionar la tendència de Pau a convertir-se en l'anunciador de l'Evangeli en regions cada vegada més occidentals.

La segona tradició podria tenir arrels en l'Orient, sense que n'hàgim d'excloure una possible influència romana. Consider que els autors dels segles IV i V depenen d'aquestes dues tradicions. Especialment de la segona. Els autors dels segles VI i posteriors, com és sabut, manquen d'originalitat, si bé la seva aportació històrica és incalculable, puix que són els autors que basteixen el pont entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. Per altra banda, crida l'atenció que en l'interès per una qüestió occidental predominin els autors orientals, al mateix temps que siguin dos bisbes de Roma els que consideren que Pau no va viatjar a Hispània. Per descomptat, hem d'arribar al segle VI avançat per a trobar un autor hispànic que s'interessi per aquesta qüestió. Vegem la classificació proposada.

A) La primitiva tradició romana

Climent de Roma (ca. 96).

El Fragment de Muratori (anterior a l'any 200).

B) La tradició siropalestina

a) Fets dels Apòstols apòcrifs: Àsia Menor; Roma? *Actus Petri cum Simone* (ca. 180-190). *Passio Sanctorum Petri et Pauli* (segles VI-VIII).

b) Autors dels segles IV-V :

Sant Atanasi d'Alexandria (295-373), sant Ciril de Jerusalem (ca. 313-387), sant Epifani de Salamina (ca. 315-403), sant Jeroni (344/354-407), Teodoret de Cir (393-444).

C) Els compiladors

Actus Xantippae et Polyxenae (segle VI), sant Gregori Magne (ca. 540-604), sant Isidor de Sevilla (560-636).

D) Els autors que exclouen el viatge

Orígenes (185-254), sant Innocenci I (401-417), sant Gelasi I (492-496).

La tradició romana

Des de Roma, en època molt pròxima als fets que pretén recordar, devers l'any 96, la Carta als Corintis, 5,7, de Climent de Roma, mostra la seva continuïtat amb la narració dels Fets dels apòstols, que presenta Pau com el capdavanter de la tendència del cristianisme a expandir-se cap a l'Occident, ja que, "després d'haver ensenyat la justícia a tot el món, d'haver anat fins als confins d'occident i de donar testimoniatge davant les autoritats, se'n va anar

així del món i va marxar al lloc sant, convertint-se en el major exemple de paciència”.²⁷

Que l’extrem del món per a un romà fos Hispània, no hi ha dubte. Quant a la intenció de l’autor, hem de reconèixer que no cercava oferir una informació històrica, sinó que tenia una pretensió moral o pedagògica, la d’exaltar la lluita i la fidelitat dels herois jueus i cristians. En realitat, l’autor de la carta va conèixer la realització d’un viatge de Pau fins a Hispània? L’objecció major que podem aixecar és la dificultat d’encaixar-lo en la cronologia de l’apòstol. Però tampoc aquest argument no és decisiu, per la senzilla raó que en la trajectòria de Pau queden molts buits. Tampoc no podem dirimir els problemes que presenta el judici que va aturar Pau.

L’autor de l’anomenat Fragment de Muratori 37-39²⁸ diu que Lluç es va limitar a narrar aquells esdeveniments dels quals va ser testimoni; ometent-ne d’altres, com la mort de Pere i el viatge de Pau a Hispània. L’autor apareix com a testimoni d’una tradició romana sobre aquest viatge. D’aquí que ens tornam a preguntar sobre el fonament d’aquesta tradició, que es mantenia al cap de segle i mig després de la realització del viatge en qüestió.

La tradició siropalestina

Diguem, abans de res, que dos grans tipus d’escrius formen la tradició siropalestina. El grup que té representants més antics és el que engloba els

(27) F. X. FUNK, *Patres Apostolici*, 1 (Opera Patrum Apostolicorum 1), Tübingen 1905, pàg. 107, Daniel RUÍZ BUENO, *Padres Apostólicos*, BAC 65, Madrid, 1967, pàg. 182; *Clemente de Roma, Carta a los Corintios. Homilía anónima (Secunda Clementis)*, Introducción, traducción y notas de Juan José AYÁN CALVO, (Editorial Ciudad Nueva), Madrid, 1994, pàg. 76-77. A la nota 28 afirma que “el dato confirma el viaje de san Pablo a España de cuyo proyecto habla el Apóstol en Rm 15, 28.” Una postura més matisada és la de Jaume SIDERA, a *Pares apostòlics*, Introduccions de Josep VIVES. Traduccions de Vicenç ESMARATS, Jaume SIDERA, Ignasi RICART, Miquel ESTRADÉ, Josep VIVES i Montserrat CAMPS I GASET. Amb col·laboració de Sebastià JANERAS, (Clàssics del Cristianisme 81.- Proa), Barcelona, 2000, pàg. 52, nota 13, el qual es demana si l’autor es referiria a l’esmentat viatge paulí.

(28) L. A. MURATORI, *Antiquitates Italicae Medii Aevi*, II, Mediolani, 1740, ps. 851-854:

34 *Acta autem omnium apostolorum*

35 *sub uno libro scripta sunt. Lucas “optimo Theophi*

36 *lo” comprehendit, quae sub praesentia eius singula*

37 *gerebantur sicuti et semota passione Petri*

38 *evidenter declarat, sed et profectioe Pauli ab ur*

39 *be ad Spaniam proficiscentis.*

Hi ha edicions més assequibles en seleccions de textos fetes per a ajudar l’estudi de la Bíblia. Per exemple, J. DÍAZ, *Enquiridion bíblico bilingüe*, Segovia s.d., (1954), ps. 36-39, amb traducció castellana.

Fets dels Apòstols apòcrifs, mentre els testimoniatges dels Pares orientals dels segles IV-V constitueixen el segon bloc.

a) Els apòcrifs Fets dels Apòstols

No és aquest el lloc d'inventariar la quantitat de detalls que perviuen encara avui dia en els costums eclesiàstics que depenen dels apòcrifs del Nou Testament. No cal insistir que l'art, la litúrgia i la literatura cristianes foren molt influenciats per la literatura apòcrifa. Penosa ha estat la pràctica eclesiàstica de prohibir llibres. Amb tot, la idea tan difosa en els nostres dies, per una literatura poc científica i fins i tot per pel·lícules cinematogràfiques, segons la qual ha existit una sistemàtica hostilitat de l'Església Catòlica als Apòcrifs del Nou Testament és una exageració flagrant. En l'antiguitat es van llegir públicament fins en les esglésies, i fa decennis que les millors edicions d'aquests textos les preparen professionals sovint eclesiàstics catòlics i els publiquen editorials dependents d'institucions eclesiàstiques. Per això, no seria correcte identificar els llibres apòcrifs amb els llibres herètics o condemnats per l'antiga Església. Sí que és cert que hi van haver apòcrifs que van caure sota sospita, especialment quan les tendències d'alguns llibres eren de caràcter gnòstic, és a dir, camuflaven la corporeïtat de Jesús, amb la qual cosa es diluïa l'aportació radical del missatge cristià, que és l'Encarnació del Fill de Déu. Llavors els bisbes van prevenir els cristians contra la seva lectura i els van condemnar. Però la prevenció, convé reiterar-ho, es dirigia contra uns determinats apòcrifs, no contra tots, motiu pel qual aquelles mesures no van arribar per igual a tots els components d'aquesta literatura. I aquí rau la seva importància per a la nostra qüestió.

El primer d'aquests llibres són els *Actus Petri cum Simone*, 1-3,²⁹ (Fets de Pere amb Simó) no tenen pàtria unànimement acceptada. Alguns autors els adjudiquen a Roma, no obstant això, la tendència més acceptada els suposa

(29) *Hechos apócrifos de los Apóstoles*, I, *Hechos de Andrés, Juan y Pedro*, Edición bilingüe preparada por Antonio PIÑERO y Gonzalo DEL CERRO, (BAC 646), Madrid 2004, pàg. 546-549. *Acta Apostolorum Apocrypha*, post Constantinum TISCHENDORF, denuo ediderunt R. A. LIPSIUS et M. BONNET, Pars prior, Lipsiae 1891, ps. 45-47: *Et ieiunans triduo Paulus et petens a Domino quod aptum sibi esset, uidit itaque uisionem dicentem sibi Dominum: Paule, surge et quae in Spania sunt corpori tuo (compariturus?) medicus esto". [...]; Lucebant autem fratres Paulum per aduentum Domini nostri Iesu Christi ut annum plus non abesset, dicentes: Scimus tuam dilectionem circa tuos fratres ne nos obliuiscaris cum perueneris (in Spaniam [...] III.-[...]) (fratres) descenderunt in portum, et perstabili per fidem diebus tribus et quarta die usque in horam quintam, orantes inuicem cum Paulo, oblationes offerentes, et quaecumque opus erant in nauigio imposuerunt et tradiderunt ei duo iuuenes fideles qui cum eo nauigarent et ualefecerunt illi in domino et reuersi sunt Romae. Edgar HENNECKE-Wilhelm SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, II, *Apostolisches Apokaplypsen und Verwandtes*, Tübingen 1971, ps. 191 i 193.*

elaborats a l'Àsia Menor.³⁰ Encara que la redacció actual ens hagi arribat en llatí, sembla que el seu autor els va escriure en grec a la fi del segle II.³¹

Aquest llibre sobre la història de Pere presenta el viatge de Pau a Hispània en un context carregat d'emocions. Els cristians romans supliquen, fins i tot amb llàgrimes, Pau, de sortida cap a Hispània, que no deixi òrfena la comunitat romana. No menys emocionants són les oracions que eleven perquè l'apòstol durant la seva absència no tingui contratemps. Quan, després, Pere va arribar a Putèoli, dirigint-se a Roma, Aristó es lamentava amb ell que, des que Pau havia sortit cap a Hispània, no havia pogut consolar-se amb cap germà.

També esmenten el viatge de Pau a Hispània, però aquesta vegada amb anterioritat a un retorn a Grècia, per a trobar-se amb l'apòstol Andreu, els *Acta Xanthippae et Polixenae*, que van poder ser composts en el segle VI, a l'Orient.³² No deixa de ser cridaner que el viatge que ens ocupa fora un pretext del qual es van servir els cristians orientals per a expressar la seva adhesió als apòstols Pau i Pere.

b) Testimoniats dels segles IV-V

Sorprenentment, a l'Orient, començant pels escrits de sant Atanasi d'Alexandria (295-373),³³ amb molts contactes amb el món siropalestí, s'inaugura una sèrie de testimoniats sobre l'arribada de Pau a Hispània, com a manifestació de la fidelitat de l'apòstol al seu projecte d'evangelitzar tots els pobles. Possiblement els seus comentaristes pensaven de la mateixa manera. Més que en una evangelització que arribàs a les persones singularment, pretenien una evangelització que fes present Crist en tots els pobles. Quant al gènere literari dels testimoniats que ens brinden aquests autors, vam notar que els documents que ens afecten pertanyen, en general, a la interpretació bíblica, produïda en la predicació homilètica o en l'exegesi professional, com seria el cas de sant Jeroni.

Els autors coneixien molt bé les llengües bíbliques i culturalment eren més a prop de la vida del segle I que no nosaltres. Van viure en les terres que va transitar Pau, i havien arribat a una cultura literària i bíblica envejable. Els autors coincideixen en un punt important, i és que també donen per descomptat que l'apòstol no sols va anar a Itàlia i a Hispània, sinó que també va anar a Il·líria (cf. Rm 15,19), o sigui el nord-oest de Grècia, segons consta en la seva carta als romans. Els Fets dels Apòstols i altres informacions de les cartes paulines no mostren un acostament tan pròxim a Il·líria; amb tot hem

(30) *Hechos apócrifos de los Apóstoles*, I, PIÑERO-DEL CERRO, pàg. 521-522, amb acurades matisacions.

(31) *Hechos apócrifos de los Apóstoles*, I, PIÑERO-DEL CERRO, pàg. 514-519.

(32) *Hechos apócrifos de los Apóstoles*, I, PIÑERO-DEL CERRO, pàg. 514-519.

(33) *Ep ad Dracontium* (ca. 354-355), PG, 25,528.

d'acceptar la veracitat de la seva informació, de manera que cal concloure que va arribar a contactar amb alguns dels pobles il·lírics,³⁴ o que almenys va voler assenyalar la frontera nord dels seus viatges.³⁵

Per a no carregar aquestes pàgines, solament donarem les referències precises en uns pocs casos en els quals l'aportació del text és més rellevant.³⁶

Sant Ciril de Jerusalem (ca. 335-387),³⁷ sant Epifani de Salamina (Xipre, ca. 315-413)³⁸ i, amb més profusió, sant Joan Crisòstom,³⁹ al·ludeixen al viatge paulí. Epifani pondera la missió de Pere, fent-lo arribar al Pont i Bitínia, sobre la qual cosa no tenim dada alguna. Per la seva banda, Crisòstom manifesta que en el seu temps i a Antioquia i Constantinoble s'ignorava una tornada de Pau a Roma.⁴⁰ No obstant això, siguin o no autèntiques les homilies sobre la carta als Hebreus atribuïdes a Crisòstom, ell o el redactor final del text, considera que després de dos anys de presó a Roma, Pau va ser alliberat, d'allí va passar a Hispània, va regressar a Judea i després va retornar a Roma, on va morir condemnat per Neró.⁴¹ En realitat se suposa un pla de viatges massa ambiciós per la durada que caldria assignar-li. No es tracta que per aquesta nova informació necessàriament hàgim de negar la paternitat de Crisòstom per a aquestes homilies. No té res d'estrany que hagués conegut més informacions sobre l'apòstol Pau durant els anys que varen transcórrer entre les primeres predicacions i les darreres.

(34) Paul ALTHAUS, *Der Brief an die Römer*, übersetzt und erklärt von, (Das Neue Testament Deutsch, 6.- Verlag Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen 1959, pàg. 133.

(35) Otto KUSS, *Carta a los Romanos, Cartas a los Corintios, Carta a los Gálatas*, comentadas por, (Biblioteca Herder. Sección de Sagrada Escritura, 97.- Editorial Herder), Barcelona 1976, pàg. 165.

(36) Cf., AMENGUAL I BATLE, *Els orígens*, I, pàg. 47-55, on hi podreu llegir tant el text original com la traducció catalana.

(37) CIRIL JERUSALEM, "Catecheses de Spiritu Sancto", PG 33,369-1060.

(38) EPIFANI DE SALAMINA, "Panarion", 27,6,5-6, GCS, 25 (K. HOLL 1915), p. 309- PG, 41,373.

(39) JOAN CRISÒSTOM, "De laudibus Scti. Pauli", VII, PG, 50,512, "Homiliae in Matth.", 75, PG 58,589; "Homiliae in Act", 55,2, PG, 60,382; "Homiliae in Rm", 29,3, PG, 60,657; "Hom. 30,1", col.662; "Homiliae in 1Cor", 13,3, PG, 61,111.

(40) "Homiliae in 2Tm", PG, 62,659.

(41) "Homiliae in Hb", PG, 63,11.

L'únic occidental que va conèixer aquesta tradició és sant Jeroni (347-420),⁴² el qual va residir molt de temps a Palestina. I, finalment, hem d'esmentar el cultíssim Teodoret de Cir (393-466).⁴³

Jeroni, en una de les seves referències al viatge paulí, parla del fet que va predicar en diverses illes, que possiblement caldria considerar orientals, ja que les esmenta abans de parlar de la seva estada a Itàlia.⁴⁴ En canvi, la navegació, unida a l'arribada a unes illes occidentals, es troba esmentada per Teodoret, en el seu comentari al salm 116 (117),1, quan explica que Pau va realitzar la seva promesa escrita a Rm 15,24: "Va arribar fins a les Hispànies i va dur assistència a les illes que jeuen en la mar."⁴⁵

Aquests escriptors procedeixen de l'ambient siropalestí o, almenys, els que són d'un altre origen van tenir contactes amb aquesta zona i amb els representants de l'Església d'aquell espai. Els seus escrits, en referir-se a la nostra qüestió, semblen construïts a la llum de la carta de sant Pau als Romans. Els nostres autors hi manifesten la seva creença que la promesa feta va tenir el seu compliment. No té res d'estrany aquesta forma de deduir un fet d'una promesa anterior. Era en joc el prestigi i la credibilitat del pare de la major part de les comunitats cristianes. Tot amb tot, una promesa pot quedar sense compliment per moltes i molt justificades raons. Pau va poder no viatjar a Hispània per impedir-ho la salut, per falta de temps disponible, per raons econòmiques, per haver estat detingut per les autoritats romanes, etc. De fet, queda un període de temps sobre el qual mancam de notícies precises, i coincideix precisament amb l'etapa de la seva vida durant la qual hauria d'haver visitat l'extrem occident del món romà. Afegim un altre argument que apunten aquests autors: el promès viatge de Pau cau dins la trajectòria que s'aprecia en ell. En efecte, arrancant a Jerusalem, tendeix de cada vegada més cap a l'Occident. El seu conegut projecte era el d'anunciar l'Evangeli a tot el món, no trepitjant els peus a cap altre apòstol. L'horitzó cap a ponent, en aquest sentit, quedava expedit.

(42) JERONI, "Commentarium in Amos", II V 7-9, CCL, 73 (M. ADRIAEN 1963), 282-PL, 25,1043: *Paulus apostolus quasi turbo uiolentus et saeua tempestas, et tumentis maris gurges persequebatur, et opprimere nitebatur Ecclesiam Dei. Qui vocatus a Deo, effusus est super faciem uniuersae terrae, ut praedicaret euangelium de Ierosolymis usque ad Illyricum, et aedificaret non Super alterius fundamentum, ubi iam fuerat praedicatum, sed usque ad Hispanias tenderet et a mari Rubro, immo ab oceano usque ad oceanum curreret imitans Dominum suum et solem iustitiae [...]* (cf. Ps 18,7). "Liber de viris illustribus", 5, PL, 23, 615-617; "Ad Helvidium", 4, PL 23,186; "Ep ad Lucinum Baeticum", CSEL, 55, p. 1- PL, 22,669.

(43) TEODORET DE CIR, "Interpretatio in Psalmos, Ps 116,1", dins PG, 80,1805; "Interpretatio in quattuordecim epistolas Scti. Pauli: Ep Rm", 15,24, PG 82,213; Ep Philp, 2,25.26, PG, 82,568; "Ep 2 Tm", 4,17, PG, 82,856.

(44) "In Esaiam", IV, XI, CCL, 73 (M. ADRIAEN 1963) 155-PL, 24, 150-151: *et diuersas insulas et quatuordecim prouincias, ad Italiam quoque [...] ad Hispanias, alienigenarum portatus est nauibus.*

(45) "Interpretatio in Ps 116,1", dins PG, 80,1805.

Importància i límits d'aquesta tradició

No basta tenir present el nombre d'autors siropalestins esmentats. Hem d'afegir que els passatges que pertoqueuen a la tradició sobre aquest viatge és bastant superior al nombre d'autors que la testifiquen, com hem vist. Però encara la importància d'aquest corrent és major, perquè la representen persones llunyanes de la Hispània i sense particulars interessos per aquesta terra. Més encara, es tracta en general d'autors molt crítics, atesa l'època que van viure i van escriure. Per altra banda ens atrevim a llançar la hipòtesi que tots ells depenguessin d'una font comuna, que serien els esmentats Fets dels Apòstols apòcrifs. No podem confirmar amb proves fefaents aquesta hipòtesi; però creiem que hi ha indicis suficients per a sostenir-la. Més encara, no arribam a trobar una explicació satisfactòria al fet que siguin gairebé només orientals o moradors de l'Orient els que al·ludeixen al viatge paulí.

De fet, Carl Schmidt,⁴⁶ Edgar Hennecke i Wilhelm Schneemelcher,⁴⁷ Antonio Piñero i Gonzalo del Cerro,⁴⁸ que han estudiat i editat aquests documents, destaquen com la lectura d'aquests textos no herètics va tenir un públic molt ampli. A. de Santos Otero,⁴⁹ editor i traductor dels evangelis apòcrifs, recalca com la difusió d'aquesta literatura va ser molt major del que estam acostumats a pensar. I, en el nostre cas, l'influx d'aquests fets dels apòstols va tenir com a radi d'acció l'Orient.

Una tradició amb llacunes cronològiques i geogràfiques

Arribam a un moment en què modestament hem de dissentir del P. Zacarías García Villada.⁵⁰ És molt cert que la seva història de l'Església a Hispània va marcar una fita importantíssima i àmpliament reconeguda. Més encara, el seu esforç per situar en les degudes proporcions aquesta qüestió va ser notable. Amb tot, al nostre entendre, la suposició que va manifestar, que sobre el viatge paulí hi havia una tradició general i ininterrompuda, necessita matisar-se notablement.

No es tracta d'una tradició comuna, perquè, de fet, en la teoria d'escriptors que hem registrat, no apareixen representats els autors d'Itàlia. Més

(46) "Die alten Petrusakten im Zusammenhang mit der Apokryphen Apostelliteratur. Nebst einem neu entdeckten Fragment", *Texte und Untersuchungen*, 24 (1903) 151 i "Studien zu den alten Petrusakten", *Zeitschrift zur Kirchengeschichte* 43 (1924) 333.

(47) *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, II, Tübingen 41971, pàg. 178-179, 183.

(48) *Hechos apócrifos de los Apóstoles*, I, pàg. 4-6.

(49) *Los Evangelios Apócrifos*, (BAC 148), Madrid 31975, pàg. 5-11; cf., també, Armand PUIG, dins *Apòcrifs del Nou Testament*, (Clàssics del cristianisme 17), Barcelona 1990, pàg. 21-24.

(50) *Historia Eclesiástica de España*, I/1, Madrid 1926, pàg. 143.

tost el bisbe de Roma Innocenci I (402-417), que va tenir diverses intervencions en les Esglésies hispàniques, per afirmar la seva autoritat, nega que fora de Pere i els que van enviar ell i els seus successors, ningú no va fundar Esglésies a Itàlia, Gàl·lia, Hispània, Sicília i illes adjacents.⁵¹

Per tant, un contemporani de Crisòstom i de Jeroni contradiu la tradició, encara que sigui perquè vol defensar la primacia romanopetrina, amb el que s'allunya d'una altra tradició romana, que apel·la a l'autoritat dels apòstols Pere i Pau, i no solament de Pere. Les mateixes benediccions papals actuals en són un ressò. Pel que es refereix a la Gàl·lia, vam observar una absència total de testimoniats sobre aquesta tradició, sabent que en els segles IV-V hi va haver una estreta relació entre ambdues vessants pirinenques. Tampoc a Hispània, on els seus bisbes podien estar més interessats a presidir unes seus amb orígens apostòlics, no es van ocupar d'aquest esdeveniment. Coneixem bé les relacions de sant Cebrià de Cartago (+258) amb les Esglésies hispàniques. Però ni ell ni cap autor d'Àfrica no va fer memòria de la vinguda de Pau fins a Hispània. Sant Agustí, amic i corresponsal de sant Jeroni, igualment ben relacionat amb personatges hispans, un d'ells, Consenci, resident a Menorca, no s'uneix al monjo que va habitar a Betlem. Més aviat creiem que a Àfrica es pensava de manera diferent, com ho manifesta el papa africà Gelasi I (492-496). Aquest argumenta, com la resta d'autors, des de l'horitzó de la moral. Si uns admiren Pau per la seva constància i tenacitat apostòlica, Gelasi pretén defensar-lo, ja que segons ell no hauria complert la promesa d'arribar a Hispània perquè causes majors ho van impedir. Pau no va mentir, perquè li faltava la intenció d'enganyar.⁵²

De l'Il·l·líric i d'Egipte tenim sengles testimonis, Jeroni i Atanasi, respectivament; però ambdós van poder rebre la seva informació a Orient, com hem dit. De tota manera, pel que acabam d'indicar, no sembla que la tradició del viatge paulí a Hispània tingui ni l'amplitud, ni la solidesa, ni la continuïtat que sovint hom li ha atribuït.⁵³

(51) "Epistola" 25, 2, (13-03-416), dins PL, 20,552.

(52) GELASI I, "Epistula" 103, 24, a *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 35/1, (O. GÜNTHER, 1885), pàg. 483, i PL, 59, 154.

(53) Cf. Demetrio MANSILLA REYO, *Geografía eclesiástica de España. Estudio histórico-geográfico de las diócesis*, I, (Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Monografías. Núm. 35), Roma 1994, pàg. 64-65. No encertam a veure què vol dir l'autor, pàg. 65, nota 4, quan afirma que les fonts que al·ludeixen al viatge de sant Pau "son independientes de la carta a los Romanos". Tampoc no sembla adequat introduir el terme "diócesis", quan vol descriure els grups als quals hipotèticament s'hauria adreçat l'apòstol. Prescindim del que Manuel de SOTOMAYOR, "Los primeros tiempos del cristianismo en Andalucía", a *XX Siglos* 3-4 (1990) 20, qualifica de "leyenda de los llamados varones apostólicos". MANSILLA dedica més de vint pàgines a l'estudi de les Esglésies fundades per aquests barons. Segons la seva opinió, l'arqueologia i l'epigrafia vindrien a confirmar aquesta suposada antiguitat, cf. pàg. 84, quan no es confirma ni de lluny.

Vists aquests testimoniatges, no sembla que s'hagi d'excloure tallantment una interpretació dels textos que postuli el viatge paulí a Hispània i, per tant, el seu pas per les illes Balears i per la Tarraconense. Els dos testimoniatges més antics del viatge, la Carta de Climent de Roma i el Fragment de Muratori, encara que s'expressin molt breument, donen per fet que el viatge es va realitzar. Però no ens permeten descobrir quina informació tingueren sobre la realització del fet, per a poder afirmar que realment esdevingué el viatge.

Els Fets dels apòstols apòcrifs, contemporanis del Fragment, introdueixen un element important, massa oblidat pels historiadors, atesa la seva mentalitat continental. Es tracta de la precisió que el viatge de Pau, segons aquests escrits, es va realitzar per via marítima. Llavors, l'escala gairebé obligada era la que es realitzava en alguna de les illes Balears. De la mateixa manera que, en el cas que Pau hagués vingut per terra, seria improcedent situar la fita del seu començament a la Jonquera, car abans hauria hagut de travessar Itàlia, la Narbonesa, etc., també és una simplificació no prou justificada suposar que va arribar a Tarragona, Barcelona, o Gadir, directament, sense escales. El mateix argument serveix com a hipòtesi per a començar a parlar dels orígens del cristianisme al món hispànic. Tot començament d'aquest trajecte que no tingui presents les illes mediterrànies occidentals és simplificador, perquè ignora les vies de comunicació comercials, que eren les mateixes que transmetien les idees, els costums i les modes. També les formes religioses. Que les illes són petites, ningú no ho dubta. Però són allà on són, i al llarg de la història hispànica hom les ha conquistades per qualque cosa.

Cronològicament hem de fer un salt de dos segles per a enllaçar amb la següent baula d'aquesta tradició. Són els pares de l'Església orientals, o que van viure a Palestina, com Jeroni. Aquest i Teodoret de Cir tornen a recordar el caràcter marítim del viatge paulí, que per a ells va ser un fet.

La feblesa d'aquesta aportació és que no arribam a trobar el suport ferm que aquells autors van tenir per a sustentar-la. Tal vegada avui pretenem aplicar als autors antics un rigor documental que a ells no els va preocupar. Amb tot, aquesta manca deixa sempre insatisfet l'historiador del segle XXI.

Com a conclusió, podem dir que, amb els elements documentals disponibles, no és possible afirmar ni descartar el viatge de Pau a Hispània i, de passada, a les Balears, perquè els textos posteriors al Nou Testament no desfan el nus amb què ens tenen fermats les expressions genèriques d'Act 28,30-31, que hem esmentat. Hi ha un judici pel mig, que ens impedeix saber si Pau tingué o no llibertat de moviments, o si la llibertat vigilada possible li permeté arribar a Hispània.